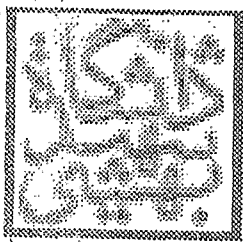

۱۲۹۲-۶

این کتاب هم در سال ۱۳۸۴
 به شماره ۱۸/۵ هجدهم و پنجم و امین
 عالی (۶) شد

۵۲
 دسر

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

(گروه تاریخ)

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ

گرایش : ایران دوره اسلامی

عنوان : جغرافیای تاریخی آمل و لاریجان

استاد راهنما : دکتر عزیزالله بیات

استاد مشاور : دکتر علی اصغر مصدق

پژوهشگر : مرتضی رحمتی نیا

۱۳۸۸/۱۰/۲۷

سال تحصیلی : ۱۳۸۸ - ۱۳۸۷

شهریور ۸۸

کتابخانه ملی ایران
 شهر تهران

۱۲۹۳۰۶

تقدیم به :

همسر و فرزندانم که با صبر و بردباری خود ، مرزهای تحصیل را تحمل نموده و زمینه موفقیت اینجانب را فراهم نمودند .

اگر این کار راحت بود ، اگر رنج
نکردم من برای گوهر و گنج
که سود من قبول مقابلان است همه چشم آسوی صاحبان است

شاید وصف خوبیها را به بهترین کلمات نتوان بیان کرد و آدمی همیشه در مقابل زیباییها و بهتریها حقیر خواهد بود .

تشکر و قدردانی :

حمد و سپاس یکنای بی همتا را که همواره سایه لطف و عنایت خویش را بر این بنده ناچیزش درج فرموده و توفیق ادامه تحصیل را به بنده عطا فرمود .

اما بر حسب وظیفه ، بر خود واجب میدانم که از زحمات اساتید محترم : جناب آقایان دکتر عزیزالله بیات و دکتر علی اصغر مصدق رشتی که بنا راهنمایی و مشاوره های ارزشمند خویش ، در هر چه یزبارتر شدن این رساله یاری ام داده اند ، سپاسگذاری کنم .

در پایان لازم می دانم ، از تمام دوستان ، بستگان و عزیزانی که در به پایان رساندن این رساله مرا یاری داده اند ، تشکر و قدردانی نمایم .

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۴	چکیده :
۵	پیشگفتار :
۸	۱- بیان مسأله :
۸	۲- ادبیات تحقیق :
۱۰	۳- سؤال تحقیق :
۱۰	۴- فرضیه تحقیق :
۱۱	۵- روش تحقیق و جمع آوری آن :
۱۱	۶- قلمرو و محدوده تاریخی :
۱۱	۷- موانع و محدودیت‌های تحقیق :
۱۱	۸- بررسی و نقد منابع :

فصل اول : اوضاع جغرافیایی شهرستان آمل و لاریجان

۲۲	۱- حدود و وسعت :
۲۲	۲- محیط طبیعی آمل :
۲۳	۳- آب و هوا :
۲۵	۴- رودها :
۲۸	۵- کوهها :
۳۰	۶- راهها :

فصل دوم : اوضاع جغرافیای تاریخی شهرستان آمل و لاریجان

۳۴	الف - وجه تسمیه آمل :
۳۵	ب - وجه تسمیه لاریجان :
۳۶	ج - آمل و لاریجان از دیدگاه جغرافیدانان و مورخان قدیم :
۳۸	د - آمل و لاریجان از دیدگاه جهانگردان و سیاحان معاصر :

فصل سوم : اوضاع سیاسی شهرستان آمل و لاریجان

۴۴	۱- نگاهی به آمل و لاریجان ، پیش از ورود اسلام به به ایران :
۴۶	۲- آمل و لاریجان در دوره خلفا (۲۵۰ - ۲۲ ه.ق) :
۴۸	الف - آمل و لاریجان در دوره خلفای عباسی :
۴۹	ب - قیام ونداد بن هرمزد (۱۶۶ ه.ق) :
۵۰	ج - قیام مازیار (۲۲۵ - ۲۲۳ ه.ق) :
۵۱	۳- آمل و لاریجان در دوره علویان طبرستان :
۵۶	۴- آمل و لاریجان در دوره ترکان :
۵۶	الف - // در عصر ترکان غزنوی :
۵۸	ب - // // ترکان سلجوقی :

- ج - // // ترکان خوارزمشاهی ۵۸
- ۵- آمل و لاریجان در دوره مغولان و ایلخانان ۵۹
- ۶- آمل و لاریجان در دوره تیموریان ۶۱
- الف - قیام مرعشیان ۶۱
- ب - هجوم تیمور به آمل و لاریجان ۶۲
- ۷- آمل و لاریجان در دوره صفویه ۶۵
- الف - // // در عصر شاه اسماعیل اول ۶۵
- ب - // // طهماسب اول ۶۶
- ج - // // عباس اول ۶۷
- ۸- آمل و لاریجان در دوره افشاریه ۶۹
- ۹- آمل و لاریجان در دوره زندیه ۷۰
- ۱۰- آمل و لاریجان در دوره قاجاریه ۷۲
- الف - // // در عصر آقا محمد خان ۷۲
- ب - // // فتحعلیشاه ۷۳
- ج - // // محمد شاه ۷۴
- د - // // ناصرالدین شاه ۷۵
- م - // // مظفرالدین شاه ۷۵
- ه - // // محمد علیشاه (مشروطه در آمل و لاریجان) ۷۶
- ی- // // احمد شاه ۷۷

فصل چهارم : اوضاع اقتصادی شهرستان آمل و لاریجان

- بخش اول : اوضاع کشاورزی ۷۹
- الف - محصولات کشاورزی ۷۹
- ب - دامپروری ۸۰
- بخش دوم : صنایع ۸۱
- ۱- صنایع دستی ۸۱
- ۲- صنعت گردشگری و توریسم ۸۳

فصل پنجم : اوضاع اجتماعی و فرهنگی شهرستان آمل و لاریجان

- بخش اول : خصوصیات نژادی ، خط ، زبان و مذهب ۹۰
- الف - نژاد و تیره ها ۹۰
- ب - خط و زبان ۹۲

- ج - گاهشماری (تقویم) ۹۳
- د - اشعار محلی ۹۴
- ه - موسیقی و آواهای محلی ۹۵
- ی - مذهب ۹۹

- بخش دوّم : آیین و آداب و رسوم در شهرستان آمل و لاریجان ۱۰۱
- الف - جشن ها ۱۰۱
- ب - مراسم های رایج در منطقه ۱۰۲
- ج - مراکز علمی و فرهنگی ۱۰۸
- بخش سوّم : مشاهیر بزرگ آمل و لاریجان ۱۱۰

فصل ششم : آثار و بناهای تاریخی شهرستان آمل و لاریجان

- الف - آثار و بناهای تاریخی از بین رفته در شهرستان آمل و لاریجان ۱۲۳
- ب - آثار و بناهای تاریخی موجود در شهرستان آمل و لاریجان ۱۲۵
- عوامل تشکیل بافت تاریخی آمل ۱۳۶
- الف - بازار قدیم آمل ۱۳۶
- ب - بررسی بافت طایفه ای شهرستان آمل و لاریجان ۱۳۷
- نتیجه گیری تحقیق : ۱۴۳
- ضمائم : نقشه ها و عکسها ۱۴۶
- فهرست منابع و تحقیقات جدید و مطالعاتی ۱۷۷
- چکیده انگلیسی : ۱۸۷

چکیده :

هدف اصلی این رساله مطالعه و شناخت و بررسی جغرافیای تاریخی آمل و لاریجان در تاریخ ایران اسلامی می باشد . برای این منظور ، به پیشینه و موقعیت تاریخی ، جغرافیایی و نظر مورخین اسلامی ، جغرافیدانان مسلمان و جهانگردان خارجی در کتابهای تاریخی ، جغرافیایی و سفرنامه ها تأکید بیشتری شده است .

چون شهرستان آمل و منطقه کوهستانی لاریجان از نظر موقعیت جغرافیایی و امکانات طبیعی از قبیل آب و هوا ، نزدیکی به رشته کوه البرز و جنگل و دریا ی مازندران برای زندگی و پناه گرفتن فراریان و پنهان کردن خزائن مناسب بوده است ، در طول حیات طولانی خود در مسیر گسترش تمدن‌ها و ستیزه های قومی و مذهبی قرار داشته است .

در این تحقیق علاوه بر موقعیت سیاسی ، اجتماعی ، فرهنگی و مذهبی به وضعیت روستائیان ، زبان ، مذهب ، وضعیت زندگانی مردم و آثار تاریخی و بناهای مذهبی از جمله مساجد و امامزاده ها و همچنین به معرفی دانشمندان و مشاهیر بزرگ آمل و لاریجان می پردازد و مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است .

روش مطالعه و تحقیق بر اساس روش تاریخی مبتنی بر روش گرد آوری داده ها ، استفاده از مراکز کتابخانه ای ، منابع اصلی (تاریخ عمومی و محلی) ، تحقیقات جدید و تحقیقات میدانی و بازدید از بناها و آثار تاریخی مربوط به این دوره می باشد .

تحلیل اطلاعات هم بر پایه روش توصیفی تطبیقی است .

واژه های کلیدی :

جغرافیای تاریخی ، آمل ، آمارد ، لاریجان ، علویان طبرستان ، مرعشیان مازندران ، بقعه میر قوام الدین مرعشی (میر بزرگ)

پیشگفتار :

یکی از علوم مهمی که امروزه مورد توجه اندیشمندان و صاحب نظران قرار گرفته ، جغرافیای تاریخی است که ما را از وقایع و حوادث گذشته با توجه به عوامل و پدیده های طبیعی محیط زندگی و تغییر و دگرگونی‌هایی که پدید آمده ، آگاه می نماید .

تحقیق در جغرافیای تاریخی یکی از مباحث عمده ای است که می تواند ، زوایای تاریک و مبهم حوادث و تحولات تاریخی مناطق مختلف را روشن کند و نتایج آن یاریگر پژوهشگران تاریخ برای بررسی پدیده های تاریخی باشد .

تعریف جغرافیای تاریخی :

از جغرافیای تاریخی تعاریف مختلفی شده است . برخی آنرا شعبه ای از جغرافیای انسانی و بعضی شعبه ای از جغرافیای طبیعی دانسته اند . برخی دیگر عقیده دارند که جغرافیای تاریخی ، رشته جداگانه ای است از جغرافیا که هم از اوضاع طبیعی و هم از اوضاع انسانی و سیاسی در طول دوره ای از تاریخ بحث می کند .

نبرد دیدگاه روشنی از جغرافیای تاریخی موجب گردیده که برخی از محققان و بخصوص تاریخ دانان به ظن خود برداشتهای خاصی از این موضوع را ارائه نموده و آنرا جغرافیای تاریخی پندارند ^۱ .

در تعریف جغرافیای تاریخی که توسط جغرافیدانان ارائه شده است ، بر این نکته مهم تأکید ورزیده اند که جغرافیای تاریخی درحقیقت همان مطالعات جغرافیایی است که در گذشته صورت می گیرد . بنابراین جغرافیای تاریخی ، یعنی مطالعه جغرافیایی یک مکان ، سرزمین یا ناحیه در دوره ای خاص از گذشته ^۲ .

مفهوم جغرافیای تاریخی از دیدگاه جغرافیدانان و مورخین ایرانی و خارجی :

۱- ویمر ، جغرافیدانان بزرگ آلمانی (۱۸۸۸ م) در کتابی که در این باره نوشته ، جغرافیای تاریخی را مترادف با تاریخ علم جغرافیا در نظر گرفته است ^۳ .

۲- هارتشورن ، (HART SHORNE) معتقد است که جغرافیای تاریخی با علم جغرافیا مطابقت ندارد ، بلکه خود علمی است ، مستقل که در مرز تاریخ و جغرافیا قرار گرفته است ^۴ .

۱- محمد علی احمدیان . « جغرافیای تاریخی چیست ؟ » مجله دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد . شماره سوم و چهارم . سال سی ام . (پاییز و زمستان ۱۳۷۶) . ص ۱ .

۲- حسن بیگ محمدی . مقدمه ای بر جغرافیای تاریخی ایران . (اصفهان : دانشگاه اصفهان ، ۱۳۷۷) . ص ۳ .

۳- بیگ محمدی . همان منبع . ص ۹ .

۴- همان منبع . همان صفحه .

۳- دکتر محمد گنجی که یکی از پیشکسوتان دانش جغرافیای تاریخ ایران است، در این زمینه چنین اعتقاد دارد: « جغرافیای تاریخی هر منطقه از جهان در واقع بحث جغرافیای انسانی یا رابطه انسان با محیط آن منطقه در زمانهای گذشته است. ^۱ »

۴- دکتر حسین شکوهی، یکی دیگر از دانشمندان و پیشگامان جغرافیای نوین ایران در تعریف جغرافیای تاریخی در کتاب خود چنین آورده است: « در بحثی از علم جغرافیا به جغرافیای تاریخی اختصاص دارد، ولی در مورد تعیین حدود و قلمرو آن هیچگونه توافقی بین جغرافیدانان صورت نگرفته است و هر یک از آنها در مطالعات خویش از یک یا چند تعریف تبعیت می کنند. ^۲ »

۵- دکتر مسعود مهدوی در تعریف جغرافیای تاریخی، به دو تعریف زیر اشاره می کند:

الف - جغرافیای تاریخی یعنی مطالعه جغرافیای انسانی در منطقه در ادوار گذشته.

ب- مطالعه کلیه موارد و مقتضیات پدیده های مورد توجه جغرافیای انسانی در زمانهای گذشته. ^۳

۶- دکتر پاپلی یزدی هم در در این زمینه چنین اعتقاد دارد: « جغرافیای تاریخی عبارت است از سیر تحوّل بهره برداری از زمین و چگونگی اسکان جمعیت ها در نواحی و چگونگی سیر تحول معیشت آنها و تحوّل انواع معیشت ها در طول تاریخ. ^۴ »

۷- دکتر عزیزالله بیات، استاد دانشگاه شهید بهشتی و پدر تاریخ ایران، در مورد تعریف جغرافیای تاریخی در کتاب خود چنین آورده است: « جغرافیای تاریخی مقدمه ای بر جغرافیای انسانی است که در آن از سابقه انسان و گذشته تمدن و تاریخ تأسیسات بشری گفتگو می شود. ^۵ »

۱- محمد حسن گنجی. « سی و دو مقاله جغرافیایی » (تهران: مؤسسه جغرافیایی و کار تو گرافی سحاب، ۱۳۵۳) ص ۲۹۹.

۲- حسین شکوهی. فلسفه جغرافیا، (تهران: انتشارات گیتاشناسی، ۱۳۷۳) ص ۳۶.

۳- مسعود مهدوی. « مفهوم جغرافیای تاریخی ». مجله داشکده ادبیات دانشگاه تهران، سال ۲۸، شماره ۳ و ۴. (پاییز و زمستان ۱۳۶۹). ص ۶۴۲.

۴- محمد حسین پاپلی یزدی. « تعریف، مفهوم و دیدگاهی تازه از جغرافیا » فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. شماره ۲، سال اول، ۱۳۶۷. ص ۴۶.

۵- عزیزالله بیات. کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۷) ص ۱۰.

جغرافیای تاریخی یک شهر و یا یک ناحیه باید شامل کلیه تغییرات و تحولات جغرافیایی آن شهر و یا آن ناحیه به مفهوم اعم آن در طول تاریخ باشد یا به عبارتی دیگر در جغرافیای تاریخ شهر و یا ناحیه و یا یک منطقه، جغرافیا از نظر تمام رشته های جغرافیا در طول تاریخ مورد بحث قرار می گیرد.

مطالعه جغرافیایی در گذشته و یا تغییرات جغرافیایی در طول زمان را از اینکه در زمینه های طبیعی یا فرهنگی یا زیستی باشد، می توان جغرافیای تاریخی دانست.

هدف مطالعات جغرافیای تاریخی و ضرورت آن :

بسیاری از اهدافی که در مطالعات جغرافیایی مورد نظر است، در مورد جغرافیای تاریخی هم صدق می کند. زیرا جغرافیای تاریخی در حقیقت ادامه تحقیقات جغرافیایی و مکمل آن است. محقق جغرافیای تاریخی می باید به جستجوی انواع معیشت و فعالیت های اجتماعات انسانی در مکانهای مختلف بپردازد. همچنین باید بررسی نماید که عکس العمل انسانها در برابر رویدادهای مختلف چه بوده و تغییر مکان شهرها و مهاجرتها و تغییر کشت به چه دلیلی و به چه شکلی صورت گرفته است.

هدف اصلی در آموزش جغرافیای تاریخی، شناخت شرایط زندگی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی گذشته انسان در ارتباط با جغرافیای محیط اوست. به عبارت دیگر، هدف جغرافیای تاریخی، تشخیص نوع روابطی است که انسان جهت داشتن زندگی بهتر در مناطق مختلف جغرافیا با محیط زندگی خود برقرار کرده است.^۱ بنابراین وظیفه محقق جغرافیای تاریخی، بررسی نحوه تأثیر گذاری عوامل جغرافیایی در ایجاد پدیده ها و رویدادها و نحوه تحول پذیری آنها می باشد.

یکی دیگر از مواردی که جغرافیای تاریخی را از اهمیت ویژه ای برخوردار می نماید، آن است که جغرافیای تاریخی با ارائه اسناد و مدارک مورد لزوم، در حقیقت به تهیه شناسنامه یک کشور می پردازد، که نمونه آن در مورد خلیج فارس می باشد، که نغمه های شومی را که بیگانگان برای بلعیدن بخشی از کشور ما اقدام نموده بودند را خاموش کرد. و این، امری است که در مورد بسیاری از رودخانه ها و خطوط مرزی، می تواند تکرار شود.^۲

۱ - بیگ محمدی. همان منبع. ص ۱۵.

۲- احمدیان. همان منبع، ص ۹.

فایده جغرافیای تاریخی :

در اینجا سؤال مطرح می شود که فایده جغرافیای تاریخی چیست ؟ در پاسخ باید گفت : جغرافیای تاریخی ما را در فهم و درک جغرافیا بیشتر کمک می کند . همانطوری که بیوگرافی و سابقه انسانها در طول زندگی ، به ما کمک میکند تا آن افراد را بهتر بشناسیم ، جغرافیای تاریخی شهرها و مناطق هم به ما یاری می دهد تا آن شهر یا منطقه را از نظر جغرافیایی بهتر بشناسیم . بنابراین نتیجه می گیریم که مطالعه و مشاهده دقیق محل و مکان وقوع رویدادها ، مورخان را برای درک بسیاری از ابعاد حیات اجتماعی زندگی گذشته انسان آماده میکند ، زیرا در هر حادثه ی تاریخی سه عامل زمانی ، مکانی و انسانی قابل درک است .

۱- بیان مسئله :

با توجه به مطالبی که در مورد مفهوم جغرافیای تاریخی صحبت شد ، میتوان به بیان مسأله پرداخت :

مازندران یا طبرستان قدیم یکی از ایالتهای مهم در تاریخ ایران به شمار می آید . یکی از شهرهای آن آمل می باشد که از مناطق مرکزی استان به حساب می آید که در طول تاریخ نقش بسزایی در کارکردهای مختلف نظامی- سیاسی و مذهبی در ادوار مختلف تاریخی داشته است .

شناسایی و تحقیق درباره جغرافیای تاریخی آمل و لاریجان به شناخت تاریخ مازندران و ایران و درک صحیح از وقایع و رویدادهای آن کمک خواهد کرد . چرا که تاریخ ایران متشکل از تاریخ محلی و منطقه ای می باشد که اگر همه آن تکمیل شود و در کنار دیگر مناطق ایران قرار داده شود ، می تواند یک تصویری کلی از ایران به خواننده القا شود و همه این موارد در جهت رسیدن به یک نتیجه مطلوب مفید واقع شود .

بنابراین در بحث پیرامون جغرافیای تاریخی آمل و لاریجان در تاریخ میانه ایران این منطقه را از جهات مختلف سیاسی ، اجتماعی ، اقتصادی ، مذهبی و فرهنگی مورد بررسی قرار میدهیم .

با توجه به بیان مسأله ، این نوشته شاید تلاشی باشد ، برای شناسایی بهتر و بیشتر تاریخ و جغرافیای این شهر تا گوشه هایی از تاریخ مبهم این منطقه را تا اندازه ای روشن کند .

۲- ادبیات تحقیق :

در رابطه با موضوع تحقیق و پیشینه آن هیچ کار علمی و جامع درباره آن صورت نگرفته است . در این باب آثاری هستند که به عنوان یک کار تحقیقی ، گوشه های تاریکی از تاریخ منطقه را روشن نموده اند که مهمترین این آثار عبارتند از :

۱- کتاب « از آستارا تا استرآباد » اثر ارزشمند استاد منوچهر ستوده .

در این اثر پر ارزش که حاصل سفرهای شخصی نویسنده در طی سالها به استانهای ساحلی دریای مازندران است، در کنار معرفی ابنیه و آثار معماری بر جای مانده در این استانها به ارایه اسناد دولتی و وقف نامه های محلی پرداخته شده است.

این کتاب در پنج جلد و شامل شرح آثار و بناهای مهم در محدوده ذکر شده می باشد.

جلد چهارم آن، در مورد آمل و لاریجان و از بناهای مهم آن اطلاعات زیادی به ما می دهد.

۲- کتاب « تاریخ مازندران » اثر اسمعیل مهجوری .

این کتاب تاریخ مازندران را از آغاز تا میانه حکومت رضا خان بررسی می کند و شامل دو جلد است . جلد اول،

حاوی وقایع پیش از اسلام طبرستان تا سال ۷۵۰ هـ ق و جلد دوم آن از ادامه تا دوران پهلوی است

۳- کتاب « تاریخ تبرستان » اثر مرحوم اردشیر برزگر .

این کتاب در سه جلد که جلد اول در مورد قبل از اسلام و جلد دوم آن مربوط به تاریخ تبرستان پس از اسلام می باشد

که خود آن شامل دو بخش می باشد . این کتاب همواره در تاریخ مازندران مورد توجه محققان و نویسندگان که

مخصوصاً در دوره جدید فعالیت‌های مهمی در شناخت تاریخ سیاسی و اجتماعی و فرهنگی مازندران نموده اند، قرار گرفته

است .

جلد سوم این کتاب هم در مورد مشاهیر مازندران می باشد . وی بسیاری از مطالب کتاب را از منابع اصلی و در بیشتر

موارد از نسخه های خطی گردآوری کرد و از تکرار نوشته های متقدمان پرهیز داشته و در بسیاری از موضوعات به

نوآوری و مطالعات میدانی پرداخت .

۴- کتاب « ولایات دارالمرز » نوشته رابینو که در ذکر وضع جغرافیایی و تاریخی گیلان و مازندران اشاره نموده است .

رابینو با توجه به حضور طولانی او در ایران و از طرفی موقعیت سیاسی که او به عنوان دیپلمات انگلیسی در ایران دوره

قاجار داشت، دسترسی وی را به بعضی از منابع، که برخی از آنها امروزه از بین رفته اند را برای او مهیا ساخت .

۵- کتاب دیگر : « مازندران : جغرافیای تاریخی و اقتصادی » اثر عباس شایان .

این کتاب همواره در تاریخ مازندران مورد توجه محققان و نویسندگان که مخصوصاً در دوره جدید فعالیت‌های مهمی در

شناخت تاریخ سیاسی و اجتماعی و آمل نموده اند، قرار گرفته است . به ویژه اینکه آقای عباس شایان خود اهل

آمل بوده و از خانواده های سرشناس آمل است . ایشان دارای پستهای بالای مملکتی بوده و از آثار دیگر او می توان به

رجال مازندران اشاره کرد .

۶- یادگار فرهنگ آمل، تألیف صمصام الدین علامه . (تهران : چاپ تابان، ۱۳۲۸) .

این کتاب مهم و پرارزش ، آگاهیهای زیادی از مسائل فرهنگی ، اجتماعی و محیطی شهرستان آمل می دهد و به جزئیات هم توجه زیادی داشته است . این کتاب به علت عدم تجدید چاپ بسیار نایاب بوده و در اکثر کتابخانه های معتبر نیز موجود نمی باشد . نگرش جغرافیایی بر آمل ، اثر مجید لونجی . (آمل : چاپ شهر ، ۱۳۷۱) .

این کتاب در مورد بناهای تاریخی آمل و لاریجان و ذکر سرشناسان این شهر و در برخی موارد برای بررسی بافت شهر آمل بسیار مهم و با ارزش می باشد .

۳- سؤال تحقیق :

در این پژوهش سعی شده است به سوالات مهم زیر پاسخ داده شود .

سوال اصلی :

- موقعیت طبیعی ، سیاسی ، اقتصادی ، اجتماعی و فرهنگی منطقه آمل و لاریجان و اهمیتی که این منطقه در بستر تاریخ و جغرافیا در تاریخ ایران دوره اسلامی داشته است ، چگونه بوده است ؟

سوالات فرعی :

- عوامل جغرافیایی و طبیعی چه نقشی در رشد و توسعه اقتصادی این منطقه در تاریخ ایران داشته است ؟

- این منطقه چه خصوصیات و ویژگیهای برجسته ای داشته است که به عنوان پایگاه مادی و معنوی علویان

طبرستان و مرعشیان مازندران انتخاب شده است ؟

- نقش میر قوام الدین مرعشی در تشکیل نهضت مرعشیان و در ادامه مذهب تشیع در آمل و مازندران چگونه بود ؟

۴- فرضیه تحقیق :

در راستای پاسخگویی به سوالات ، فرضیه های پژوهش حاضر به صورت زیر مطرح شده است .

- موقعیت جغرافیایی آمل سبب شده است تا این منطقه در اکثر دوره های تاریخ ایران از دوره ساسانیان تا عهد مغول

و تیموریان یکی از مراکز اصلی مازندران و طبرستان و مقر حکومتی فرمانروایان عرب مسلمان ، علویان طبرستان و مرعشیان به شمار رود.

- شهر آمل و منطقه لاریجان ، به خاطر جنگلهای انبوه و وجود بیشه زارها و باتلاقهای مازندران و قرار داشتن در

دامنه های شمالی البرز و قلاع زیاد ، مأمنی برای شورشیان و مخالفان حکومتی در تمام ادوار تاریخی بوده است .

- شهرستان آمل به خاطر بقعه میر قوام الدین مرعشی معروف به میر بزرگ بنیانگذار مرعشیان مازندران که نسب

مادری شاه عباس کبیر به ایشان می رسد ، مورد توجه شاه عباس صفوی قرار گرفت .

۵- قلمرو و محدوده تاریخی :

این تحقیق تاریخی از آغاز دوران اسلامی به وقایع و حوادث مهم این منطقه با استفاده از منابع ذکر شده تا اواخر دوره قاجاریه پرداخته که در این محدوده زمانی ، علاوه بر وقایع سیاسی به شناخت بیشتر آداب و رسوم ، فرهنگ ، اقتصاد و اوضاع اجتماعی نیز می پردازد.

۶- روش تحقیق و جمع آوری آن :

در این روش علاوه بر استفاده از روش تاریخی و استخراج مطالب از متون و منابع مربوطه (تاریخ محلی) و نیز نقشه ها و کتابهای جغرافیایی (قدیم و جدید) ، سفرنامه ها و سیاحت نامه (قدیم و جدید) ، منابع و تحقیقات جدید ، آثار و بناهای تاریخی ، اسناد و سنگ نوشته ها و عکسهای تاریخی و سپس تحلیل و توصیف داده های تحقیقی ، به تحقیق میدانی از جمله بررسی آثار باستانی و بناهای تاریخی از نزدیک و مشاهده مستقیم و یا صحبت با افراد در مورد باورها و اعتقادات و نیز به فرهنگ بومی و محلی توجه شده است .

۷- موانع و محدودیتهای تحقیق :

پرداختن به جغرافیای تاریخی یک منطقه، مشکلات زیادی در پی دارد . از جمله محدودیت منابع اعم از تواریخ محلی و اسناد و مدارک قابل اعتماد است که محقق را گاه در تنگنا قرار می دهد. برخی منابع فقط به رخدادهای حکومت مرکزی و دربار اشاره می کنند و در زمینه مسائل اجتماعی و زندگی روزمره مردمان توجهی نشان نمی دهد .

۸- بررسی و نقد منابع :

در تهیه این رساله از منابع و مأخذ گوناگونی استفاده میشود که می توان آنان را به چند دسته تقسیم کرد.

الف - تاریخ محلی:

- ۱- تاریخ طبرستان . ابن اسفندیار کاتب . به کوشش عباس اقبال . (تهران : نشر پدیده خاور . ۱۳۶۶ .)
اولین و قدیمیترین کتابی که در مورد مازندران تألیف شده ، تاریخ طبرستان اثر بهاءالدین محمد بن حسن فرزند اسفندیار کاتب املی است . ابن اسفندیار از مردم شیعی مذهب امل بوده است .
وی سفری به بغداد کرده و در سال ۶۰۶ هـ - ق راه بازگشت به دیار خود طبرستان را در پیش گرفت .
اما در راه از مرگ شمس ال ملوک رستم فرزند اردشیر و پیدایی آشوب در این ولایات آگاه و به ناچار دو ماه را در ری سپری کرد .

زمانی که در کتابخانه مدرسه شاه غازی رستم فرزند علی باوندی تفحص می کرد، کتاب «عقد سحر و قلائد» در تاریخ طبرستان به عربی نوشته ابا الحسن یزدادی طبرستانی ۴۰۳-۳۶۶ هـ-ق را پیدا کرد و پس از چند روز آنرا به فارسی برگرداند.

از زندگانی او خبری در دست نیست و عده ای گمان بردند که وی در حمله مغولان به خوارزم در سال ۱۸-۶۱۷ هـ-ق به قتل رسید.^۱

۲- تاریخ رویان. مولانا اولیاءالله آملی به تصحیح منوچهر ستوده. (تهران: بنیاد فرهنگ ایران. ۱۳۴۸).

مولانا اولیاء آملی یکی از مورخان سده ۸ ه است. او در شهر آمل متولد شد و پس از کسب معلومات و کمالات در سال ۷۵۰ ه ق جلای وطن کرد و رهسپار رویان شد و در آنجا به دربار فخرالدوله شاه غازی بن زیار بن کیخسرو، که یکی از افراد خاندان حکومتی پادوسبنان رویان بود راه یافت و تاریخ خود را به نام همین حاکم تألیف کرد. در تاریخ رویان گذشته از رویدادهای سیاسی و تاریخی روزگاران قدیم را که تا سال ۷۶۴ ه ق در بر دارد، همچنین پاره ای از آداب و رسوم قدیمی مازندران و رویان را برای ما زنده نگه داشته است.^۲

۳- تاریخ طبرستان، رویان و مازندران. سید ظهیرالدین مرعشی با مقدمه محمدجواد مشکور، ۱۳۴۵.

سید ظهیر الدین فرزند سید نصیرالدین بن سید کمال الدین بن سید قوام الدین مرعشی در سال ۸۱۶ ه ق در آمل متولد شد. او دوران جوانی را در آمل گذراند. وی از خاندان میر بزرگ، مؤسس سلسله مرعشیان مازندران بود. او در حدود سال ۸۶۰ ه ق به فرمان کارکیا سلطان محمد به حکومت سیاکله رود منصوب گردید و در سال ۸۸۷ ه ق به سپهسالاری ولایات گرجیان منصوب شد و به احتمال، تا آخرین زمان عمر خود در این مقام باقی بوده است. ظهیرالدین مرعشی، تاریخ خود را از روزگاران گذشته تا زمان تألیف کتاب در سال ۸۸۱ ه ق که اثر خود را به نام کارکیا میرزا علی لاهیجانی، به پایان برد.

او به گفته خود مؤلف، مطالب مربوط به تاریخ طبرستان را از علی بن جمال الدین رویانی و تاریخ رویان را از اولیاءالله آملی اقتباس کرده است و تنها دو فصل به وسیله خود او که یکی در ذکر حکمرانی کیومرث رستمدراری و فرزندان او و دیگری در بیان خروج سید قوام الدین مرعشی و استیلای اخلاف او می باشد.^۳

۴- تاریخ خاندان مرعشی مازندران: میر تیمور مرعشی. به تصحیح منوچهر ستوده.

۱- عزیزالله بیات. شناخت منابع و مأخذ تاریخ ایران، (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۰) صص ۹۳-۹۱.

۲- بیات. همان منبع. ص ۱۲۸.

۳- همان منبع. صص ۱۸۶-۱۸۵.

میر تیمور یکی از افراد خاندان مرعشی است. او دنباله کار ظهیر الدین مرعشی را در پی گرفت و تاریخ این خاندان را از ۸۸۱ تا ۱۰۷۵ هـ-ق نوشته است. مؤلف در تنظیم کتاب خود، اخبار را مستقیماً از کسانی که در جریان امور وارد بوده اند شنیده و گفتار ایشان را ضبط کرده است. او احکام و اسناد دیوانی را برای تدوین کتاب خود دیده و بدان استناد می کرده است.

۵- تاریخ مازندران: ملا شیخ علی گیلانی. به کوشش منوچهر ستوده.

این کتاب به ضبط وقایع مازندران در دوره صفویه اشاره دارد. او در سال ۱۰۴۴ هـ-ق که حکومت محلی مازندران برچیده شد، شاهد آمدن فرهاد قرامانلو، نماینده شاه عباس به این ناحیه بود.

این کتاب یک مقدمه دارد و در ۲۶ صفحه که به ذکر حضرت آدم تا سلاطین زمان اسلام و سپس به تاریخ مازندران می پردازد. نثر آن ساده و روان و برای پسر خواجه محمد علی اشرفی مازندرانی نوشته شده است.^۱

۶- احسن التواریخ (تاریخ محمدی): محمد فتح الله بن محمد تقی ساروی.

این کتاب تألیف محمد تقی ساروی است که در ۱۲۰۱ هـ-ق شروع و در ۱۲۱۱ هـ-ق آنرا به پایان رسید.

او کتاب خود را بنا به توصیه و حکم فتحعلی شاه (خاقان) تألیف کرده است.

این اثر رویدادهای مهم مربوط به دوران آغازین آغا محمد خان قاجار و حوادث اواخر زند و جنگهای این خاندان با طایفه قاجار و همچنین برخوردهای بین طوایف مختلف قاجار را در مازندران، شرح می دهد.^۲

۷- مرآت البلدان ناصری: نویسنده این کتاب محمد حسن خان صنیع الدوله است، ملقب به اعتمادالسلطنه. این کتاب که نخستین کوشش او به شیوه جدید در تدوین یک جغرافیای تاریخی به شمار می رود، یکی از سودمندترین کتابی است که در عصر ناصری به زبان فارسی نگاشته شده است.

۸- التدوین فی احوال جبال شروین: کتاب دیگر اعتمادالسلطنه می باشد که یک دیباچه و یک مقدمه علمی راجع به اصل و نژاد سکنه قدیم طبرستان و زبان آنها و جغرافیای کنونی سواد کوه و اجمال وقایع تاریخی مازندران است. اعتمادالسلطنه پسر حاجی علی خان مراغه ای از نزدیکان دربار ناصرالدین شاه بود و خود او نیز تا پایان عمر خویش یعنی سال ۱۳۱۳ هـ-ق علاوه برداشتن وزارت انطباعات به تألیف و ترجمه کتاب و چاپ روزنامه اشتغال داشت و چون روزنامه خوان ناصرالدین شاه بود، خاطرات خود را در روزنامه خاطرات نوشته است.

۱- محمود پاینده لنگرودی. خونینه های تاریخ دارالمرز (گیلان و مازندران)، (رشت: نشر گیلکان، چاپ اول، ۱۳۷۰). ص ۱۵۴.

۲- غلامرضا وهرام. منابع تاریخ ایران در دوران اسلامی (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱). ص ۱۳۲.

ب - تاریخ عمومی:

- ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد شیبانی . الکامل فی التاریخ . ترجمه ابوالقاسم پاینده.
- بلاذری، فتوح البلدان (بخش مربوط به ایران) ، ترجمه آذرتاش آذرنوش ، (تهران : سروش ، ۱۳۶۴).
- بیهقی ، ابوالفضل محمد بن حسین کاتب : تاریخ بیهقی (تاریخ مسعودی) به تصحیح علی اکبر فیاض .
- خواند میر : تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر . ج ۳ . به کوشش محمد دبیر سیاقی .
- گردیزی ، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود . زین الاخبار . به تصحیح عبدالحی حبیبی .
- طبری ، محمد بن جریر . تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک) ترجمه ابوالقاسم پاینده.
- مسعودی ، مروج الذهب و معادن الجوهر ، جلد اول ، ترجمه ابوالقاسم پاینده . علمی.
- میر خواند، محمد بن خواند شاه : تاریخ روضه الصفا . (تهران : خیام ، ۱۳۵۳) .
- هدایت ، رضا قلی خان . تاریخ روضه الصفاى ناصری . جلد ۷ و ۸ . به کوشش محمد جواد مشکور .
- ----- . فهرس التواریخ . به تصحیح و تحشیه دکتر عبدالحسین نوائی ، میر هاشم محدث .
- یعقوبی ، احمد بن ابی یعقوب « ابن واضح یعقوبی » . تاریخ یعقوبی . ترجمه محمد ابراهیم آیتی .

ج- کتب جغرافیایی :

در تاریخ کشورمان به کتبی که از سوی سیاحان درباره وضعیت اجتماعی و جغرافیایی یک منطقه نگاشته شده است " مسالک و ممالک " اطلاق شده است ؛ این گونه کتاب ها اطلاعاتی در زمینه جغرافیای تاریخی مناطق مختلف دارد و موضوعاتی از قبیل وضع اجتماعی ، فرهنگی ، اقتصادی ، وضع معیشت مردم ، راهها و وضع سیاسی مناطق مختلف را بررسی کرده است .

۱- ابن خردادبه . المسالک و الممالک ، ترجمه حسین قره چانلو ، (تهران ، انتشارات مهارت ، ۱۳۷۰ ش)

این کتاب که المسالک و الممالک نام دارد در حدود سال ۲۳۳ ق تألیف شد و در سال ۲۷۳ ق تغییراتی در آن صورت گرفت و در حال حاضر از این کتاب خلاصه ای وجود دارد .

مؤلف (ابن خردادبه) عهده دار پست ایالت جبال بود و از طرف معتمد، خلیفه عباسی، مأمور شد کتابی در جغرافیا تألیف کند. مطالب کتاب در این مورد است : وصف زمین ، جهت قبله شهرها ، عراق، تقسیمات اراضی و نوع خراج آنها ، ایران و پادشاهان آن ، روم ، ترک ، چین و راهها. علاوه بر این ها کتاب اطلاعاتی نیز از تقسیم اداری و مخارج ، راه دریای چین و هند ، مذهب بودا ، جامعه طبقاتی هندوستان ، بازرگانان روسی، بناهای معروف مانند اهرام مصر و... آمده است .

این کتاب قدیمی ترین کتاب جغرافیایی در ایران است که به رشته تحریر در آمده است.^۱

۲- ابودلف، مسعر بن المهلهل خزر جی، سفرنامه ابو دلف در ایران. به کوشش ولادیمیر مینورسکی، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، (تهران: فرهنگ ایران زمین، ۱۳۴۲ ش).

او در ینبوع نزدیک مدینه به دنیا آمد و پس از آن مؤلف در زمان سامانیان در دربار شاهزاده سامانی، ناصر بن احمد بن اسماعیل، با عنوان شاعر، سیاح و معدن شناس در سالهای ۳۳۱-۳۰۱ ه. ق. زندگی کرد.

کتاب وی شامل جغرافیایی تاریخی قسمت هایی از آذربایجان، ارمنستان، دیلمستان (گیلان فعلی)، خانقین، حلوان، کرمانشاه، همدان، شهرری، دماوند، طبرستان، سمنان، دامغان، بسطام، جرجان (گرگان)، خوارزم، طوس، نیشابور، اصفهان و خوزستان است.^۲

۳- مسالک الممالک. ابو اسحق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری. به کوشش ایرج افشار.^۳

این اثر از قدیمیترین کتابهایی است که نام طبرستان در آن به همراه نام شهرهای آن از جمله آمل آورده شده است که در آن از اوضاع جغرافیایی طبرستان و زندگی مردم، وضع غذایی و همچنین دریایی که در آن واقع شده است نام برده است.

موضوع این کتاب جغرافیای تاریخی است که در سال ۳۴۶ ق تألیف شد و زبان اصلی آن عربی است و در قرن پنجم/ ششم هجری به فارسی ترجمه شده است.

مطالب کتاب درباره سرزمین عرب، مغرب، مصر، شام، روم، جزیره (شبه جزیره عربستان)، عراق، خوزستان، فارس، کرمان، سند، ارمنستان و آران، کوهستان، طبرستان و دیلم، سیستان، خراسان و ماوراءالنهر است.

۴- صورة الارض (المسالک و الممالک) ابوالقاسم محمد بن حوقل بغدادی، ترجمه جعفر شعار.

ابن حوقل به دانش جغرافیا علاقه فراوان داشت و چنانکه خود گوید: از هنگام جوانی به خواندن کتابهای مسالک و ممالک سخت دل بسته بودم و مراد من آن بود که به چگونگی آداب و رسوم، سنن، معارف و علوم و مذاهب گوناگون آگاه باشم. اما چون کتاب روزگار خود را کافی نیافته است دست به تألیف آن زده است.

۱- بیات. همان منبع. ص ۱۲۸. - ورهرام. همان منبع. ص ۲۱.

۲- ابودلف، مسعر بن المهلهل، سفرنامه ابو دلف در ایران. به کوشش ولادیمیر مینورسکی، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، (تهران: فرهنگ ایران زمین، ۱۳۴۲ ش) مقدمه کتاب. ص ۴. - ورهرام. همان منبع. ص ۲۰۱.

۳- ابو اسحق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری. مسالک الممالک، به کوشش ایرج افشار. بنیاد علمی و فرهنگی. ۱۳۶۸. مقدمه کتاب. صص ۷-۸.

- بیات. همان منبع. ص ۱۲۴.

متن اصلی کتاب به زبان عربی و در باب جغرافیای تاریخی سرزمین های اسلامی است.

کتاب حاضر، ترجمه بخش مربوط به ایران است و مشتمل بر سیزده فصل در مورد دریای فارس، مداین، خوزستان، فارس، کرمان، ارمینیه و آذربایجان و اران، جبال، دیلم و طبرستان، دریای خزر، بیابان خراسان و فارس، سیستان، خراسان و ماوراءالنهر است این دو کتاب اخیر گرچه توسط دو سیاح نگاهشته شده است ولی از لحاظ تاریخی منبع دست اول و بسیار مهمی درباره تاریخ سامانیان ماوراءالنهر محسوب می شود، به عبارت دیگر این دو سیاح مواردی را در کتب خود ثبت کرده اند که در کتب تاریخی این دوره یافت نمی شود.^۱

۵- حدودالعالی من المشرق الی المغرب . مؤلف ناشناخته . به کوشش منوچهر ستوده .

این کتاب که در سال ۳۷۲ هـ-ق تألیف شده است، به شرح ممالک اسلامی و به توصیف نواحی و شهرها پرداخته است . توجه مؤلف بیشتر به تجارت، صادرات و واردات و همچنین راهها و تاریخ اقتصادی مستملکات اسلامی می باشد .

موضوع این کتاب جغرافیای تاریخی است که در سال ۳۷۲ ق به نام ابوالحارث محمد بن احمد از سلسله فریغونیان تألیف شده است .

کتاب دارای یک مقدمه با عنوان " گشایش کتاب " و هفت سخن است شامل اطلاعاتی در مورد کره زمین و نواحی پنجگانه و یک گانه جهان و اقوام، آداب و رسوم، پادشاهان، محصولات، شغل و دین مردم هر ناحیه . خراسان، ماوراءالنهر، سند، کرمان، فارس، خوزستان، جبال، دیلمان و آذربایجان از نواحی مورد بحث کتاب است.^۲

۶- احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم . شمس الدین، ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی .

این اثر که در سال ۳۷۵ هـ-ق به پایان رسیده، حاوی نکات مهم و جالبی از فرهنگ و آداب و رسوم سرزمینهای شرقی، از اسپانیا تا هندوستان است . مقدسی صفحات زیادی را به ادیان ایرانی اختصاص داده است که در بررسی های اجتماعی ایران حایز اهمیت است .

مقدسی یکی از بزرگترین جغرافیدانان سیاح مسلمان می باشد که کتاب خود را در سال ۳۷۵ ق با موضوع جغرافیای تاریخی و انسانی و با توصیف دریاها، رودها، بیابانها، شهرها، قصبه ها و راههای هر ناحیه به رشته تحریر آورده است .

کتاب شامل دو بخش است :

۱- ابوالقاسم محمد بن حوقل بغدادی . صورة الارض (المسالک و الممالک) ، ترجمه جعفر شعار (تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵) مقدمه کتاب . ص پنج . - بیات . همان منبع . ص ۱۰۵ . - ورهرام . همان منبع . ص ۲۲ .
۲- بیات . همان منبع . ص ۱۵۲ . - ورهرام . همان منبع . ص ۲۰ .